

УДК 66.081.63:628.1.032:546.16

© 2010

Академік НАН України В. В. Гончарук, М. М. Балакіна,
Л. А. Деремешко, Д. Д. Кучерук, В. З. Швиденко

Кондиціонування за фторидами природних вод для питних цілей

Вивчено експлуатаційні характеристики нанофільтраційної мембрани ОПМН-П і зворотньоосмотичних мембран низького тиску ОПАМ-КН, ESPA-1, TFC-75 при дефторуванні фторовмісних вод. Визначено граничні концентрації фторо-іонів у природних водах, при яких доцільно застосовувати мембрани зазначених марок з метою вилучення надлишкової кількості фторидів і збереження в очищеній воді фізіологічно обґрунтованої їх норми.

Для забезпечення населення України питною водою широко використовуються природні підземні та поверхневі води, що містять домішки мінерального й органічного походження. Формування їх складу — результат взаємодії домішок води з навколишнім середовищем: гірськими породами, ґрунтом, атмосферою, а також господарською діяльністю людини.

Згідно з гідрохімічною класифікацією хімічного складу природних вод, фтор відноситься до мікроелементів, які разом з бромом і йодом зустрічаються в природних джерелах у дуже малій кількості, найчастіше у вигляді фторо-іонів [1]. Однак іноді вміст фторидів у природних водах, які використовуються для питного водопостачання, досягає значень, що перевищують гранично допустимі.

Фториди присутні як у поверхневих, так і підземних водах, куди надходять з порід і ґрунтів при руйнуванні фторовмісних мінералів ґрунтовими водами та при безпосередньому змиванні поверхневими водами; джерелом фторидів є й атмосферні опади; забруднювачами можуть бути стічні води, що містять підвищену кількість фторидів, наприклад стоки підприємств скляної, хімічної промисловості та рудозбагачувальних фабрик, а також деякі шахтні води [2].

Хоча більша частина поверхневих вод України містить незначну кількість фторидів (або вони взагалі відсутні), вода деяких річок і водоймищ може містити 1,3–1,8 мг/дм³ фторидів; концентрація фторидів у воді артезіанських свердловин, як правило, не перевищує гранично допустимої, проте і для підземних джерел у ряді регіонів України, зокрема в Полтавській області, характерний підвищений вміст фторидів, мг/дм³: 4–5, іноді до 9, і навіть може досягати 14 [3, 4].

Сполуки фтору беруть участь у процесах мінералізації кісткової тканини та зубів, тому організмові людини однаково шкодить як їх надлишок, так і нестача [5]. Стосовно сучасних уявлень, гігієнічні нормативи фізіологічної повноцінності макро- і мікроелементного складу питної води включають, крім загальної мінералізації та твердості, також і фторо-іони в кількості 0,6–1,2 мг/дм³ [5, 6]. Якщо вміст фторидів у питній воді перевищує 1,5 мг/дм³, то вона підлягає дефторуванню [3, 7].

На сьогодні найчастіше методи очищення води від фтору можна об'єднати в дві основні групи: до першої — відносяться сорбційні методи, друга — об'єднує методи іонного обміну на селективних щодо фтору матеріалах [3, 7]. Достатньо ефективним показав себе електрохімічний метод дефторування [8], проте широкому впровадженню його перешкоджає необхідність високих енерговитрат і неможливість обробки великих об'ємів води.

Зворотньоосмотичне вилучення фторидів з природних вод у технології дефторування є відносно новим способом, поряд з зазначеними методами останніми роками він успішно застосовується на практиці [7, 9, 10]. Саме зворотний осмос, в арсеналі якого на даний час є значна кількість мембран з різноманітною роздільною здатністю [11], може стати тим методом, який дозволить вилучати надлишкову кількість фторидів з джерел питного водопостачання та одночасно залишати фізіологічно обґрунтовану їх кількість в очищеній воді.

Метою даної роботи було вивчення можливостей нанофільтрації та зворотного осмосу низького тиску в кондиціюванні фторовмісних природних вод.

У експериментах використовували нанофільтраційну та зворотньоосмотичні низького тиску мембрани “ВЛАДИПОР” (ЗАТ “Полімерсинтез”, Росія) відповідно марок ОПМН-П і ОПАМ-КН, а також зворотньоосмотичні мембрани низького тиску марок ESPA-1 (фірма “Hydranautics”, США) і TFC-75 (фірма GE Osmonics Desal., США).

Робочі характеристики мембран: коефіцієнт затримання іонів F⁻ (R) і питому продуктивність (I_p) вимірювали в лабораторній комірці непротокового типу з мішалкою, що обертається (число Рейнолдса (Re) дорівнює 7100) при 293 К. Перед проведенням вимірювань мембрани опресовували (“усаджували”) під тиском до постійних значень продуктивності за дистильованою водою. За модельні використовували розчини фториду натрію (“ч. д. а.”) у дистильованій воді. Визначення вмісту фторо-іонів у вихідних і очищених розчинах здійснювали з використанням іоноселективного електрода ЕЛІС-131F й іономера І-160М.

Підвищення робочого тиску викликає збільшення коефіцієнта затримання іонів F⁻ мембраною ОПМН-П від 83,3 до 86,7%, однак постійних значень R при цьому ще не досягає (рис. 1, крива 1).

Як показують експериментальні дані (див. рис. 1, крива 1'), з підвищенням робочого тиску (P) питома продуктивність мембрани ОПМН-П у дослідженому діапазоні тиску підвищується лінійно від 0,0369 м³/(м² · год) при $P = 0,5$ МПа до 0,2180 м³/(м² · год) при $P = 2,5$ МПа.

На рис. 2 наведено залежність питомої продуктивності мембрани ОПМН-П і коефіцієнта затримання нею іонів F⁻ від вмісту зазначених іонів у вихідній воді при різних значеннях робочого тиску. Концентрація вихідних розчинів за іонами F⁻ змінювалась від 2,5 до 15,0 мг/дм³.

При використанні нанофільтраційної мембрани марки ОПМН-П фізіологічно необхідну норму фторидів в очищуваній воді (пермеаті) можна підтримувати при тиску від 0,5 МПа до 3 мг/дм³, при 1,0 — до 4, при 1,5 й 2,0 — до 4 мг/дм³ фторо-іонів у вихідній воді (табл. 1).

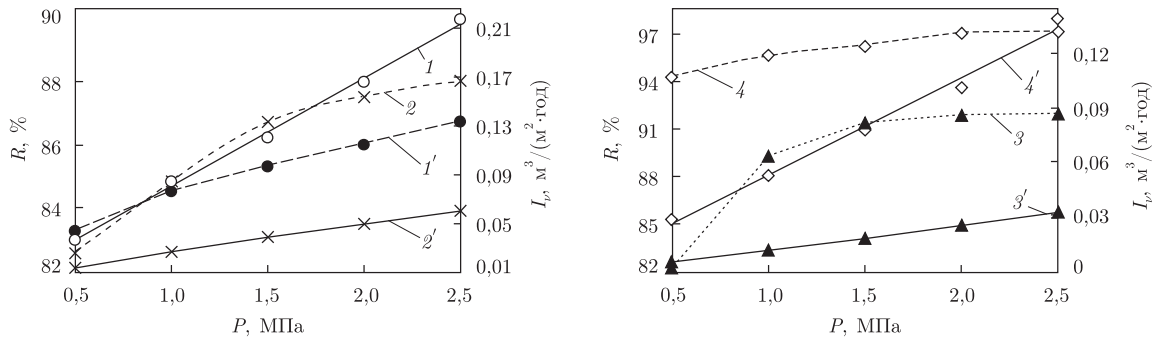

Рис. 1. Залежність коефіцієнта затримання іонів F^- (1–4) і питомої продуктивності (1'–4') мембран ОПМН-П (1, 1'), ОПАМ-КН (2, 2'), ESPA-1 (3, 3') і TFC-75 (4, 4') від величини робочого тиску при вихідному вмісті фторо-іонів 15 мг/дм^3

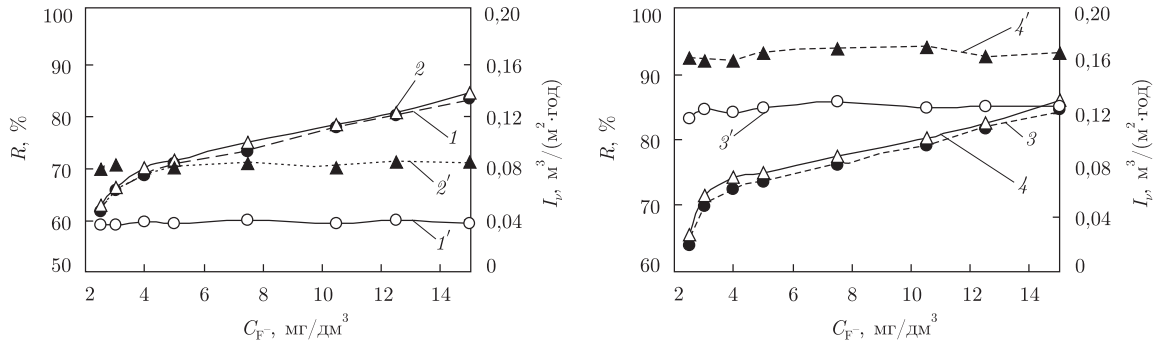

Рис. 2. Залежність коефіцієнта затримання іонів F^- (1–4) мембраною ОПМН-П і її питомої продуктивності (1'–4') від концентрації вихідних розчинів при $P = 0,5 \text{ МПа}$ (1, 1'), $1,0 \text{ МПа}$ (2, 2'), $1,5 \text{ МПа}$ (3, 3') і $2,0 \text{ МПа}$ (4, 4')

З рис. 1 (крива 2) видно, що з підвищенням тиску від 0,5 до 1,5 МПа коефіцієнт затримання іонів F^- мембраною ОПАМ-КН зростає від 82,6 до 86,7%, змінюючись надалі лише незначно. Також, як і у випадку нанофільтраційної мембрани ОПМН-П, при зворотносомотичному очищенні фторовмісної води з використанням мембрани ОПАМ-КН зростання питомої продуктивності мембрани при підвищенні робочого тиску має лінійний характер (див. рис. 1, крива 2') і збільшується від $0,014 \text{ м}^3/(\text{м}^2 \cdot \text{год})$ при $P = 0,5 \text{ МПа}$ до $0,060 \text{ м}^3/(\text{м}^2 \cdot \text{год})$ при $P = 2,5 \text{ МПа}$.

Таблиця 1. Вміст іонів F^- в очищеній воді ($C_{\text{перм}}$) залежно від їх кількості у вихідних розчинах при очищенні води із застосуванням мембран низького тиску

Мембрана; P , МПа	Вміст іонів F^- у вихідних розчинах, мг/дм^3										
	1,25	2,5	3,0	4,0	5,0	7,5	10,0	12,5	15,0	17,5	20,0
ОПМН-П; 0,5	—	0,963	1,029	1,252	1,46	1,995	2,331	2,47	2,505	—	—
ОПМН-П; 1,0	—	0,93	1,008	1,20	1,295	1,875	2,268	2,41	2,325	—	—
ОПМН-П; 1,5	—	0,90	0,90	1,10	1,325	1,80	2,103	2,30	2,31	—	—
ОПМН-П; 2,0	—	0,86	0,855	1,028	1,25	1,688	2,069	2,175	2,10	—	—
ОПАМ-КН; 1,5	0,60	0,75	0,81	0,88	0,95	1,20	1,60	1,76	2,00	—	—
ESPA-1; 1,5	—	0,44	0,51	0,60	0,67	0,78	0,90	0,88	1,23	1,41	—
TFC-75; 2,0	—	—	—	—	0,11	0,19	0,26	0,35	0,49	0,60	0,68

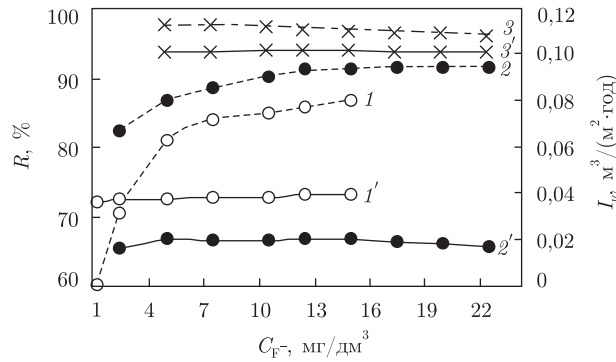

Рис. 3. Залежність коефіцієнта затримання іонів F^- ($1-3$) і питомої продуктивності ($1'-3'$) мембран ОПАМ-КН ($1, 1'$; $P = 1,5$ МПа), ESPA-1 ($2, 2'$; $P = 1,5$ МПа) і TFC-75 ($3, 3'$; $P = 1,5$ МПа) від концентрації вихідних розчинів

Збільшення вмісту іонів фтору в очищуваній воді від 1,25 до 15,0 мг/дм³ сприяє підвищенню коефіцієнта їх затримання від 60,0 до 86,7% (рис. 3, крива 1) мембраною ОПАМ-КН, що узгоджується з результатами, отриманими для невисоких концентрацій фторидів при використанні мембрани ОПМН-П, і практично не впливає на продуктивність (див. рис. 3, крива 1'), яка коливається в межах 0,036–0,039 м³/(м² · год). Вміст фторо-іонів у пермеаті не перевищує фізіологічно обгрунтованого до концентрації вихідного розчину за фтором до $\sim 7,5$ мг/дм³ (див. табл. 1).

Коефіцієнт затримання іонів F^- мембраною ESPA-1, хоча і дорівнює цьому показникові для мембрани ОПАМ-КН при $P = 0,5$ МПа, надалі кілька перевищує його і при $P = 1,5$ МПа становить 91,4%, при подальшому підвищенні тиску збільшуючись лише на 0,5% (див. рис. 1, крива 3). Як і в двох попередніх випадках, питома продуктивність зростає лінійно від 0,005 м³/(м² · год) при $P = 0,5$ МПа до 0,033 м³/(м² · год) при $P = 2,5$ МПа (див. рис. 1, крива 3').

Вивчення залежності робочих характеристик мембрани ESPA-1 від вмісту фторо-іонів у вихідній воді показало, що коефіцієнт затримання іонів F^- збільшується зі зростанням їх кількості від 2,5 до 22,4 мг/дм³, тобто від 82,3 до 91,6% (див. рис. 3, крива 2); кількість іонів F^- у пермеаті наведено в табл. 1. Питома продуктивність залишається практично постійною (див. рис. 3, крива 2').

Дані табл. 1 показують, що для забезпечення в очищеній мембраною ESPA-1 воді необхідної кількості іонів F^- зазначену мембрану слід використовувати при вмісті фторидів у природних джерелах від 4,0 до 13,5 мг/дм³ — при більш низькій концентрації кількість фторо-іонів у пермеаті не досягає фізіологічно обгрунтованої норми, при більш високій — перевищує її.

Зростання робочого тиску від 0,5 до 2,0 МПа приводить до збільшення коефіцієнта затримання іонів F^- мембраною TFC-75 від 94,2 до 97,0%; потім цей показник майже не змінюється (див. рис. 1, крива 4). Питома продуктивність мембрани лінійно зростає від 0,028 м³/(м² · год) при $P = 0,5$ МПа до 0,138 м³/(м² · год) при $P = 2,5$ МПа (див. рис. 1, крива 4').

Зі збільшенням концентрації фторо-іонів у вихідних розчинах від 5,0 до 22,4 мг/дм³ на відміну від попередніх випадків спостерігається хоча і незначне, але зменшення коефіцієнта їх затримання від 97,7 до 96,1% (див. рис. 3, крива 3). Очевидно, що при більшій селектив-

Таблиця 2. Питома продуктивність і затримувальна здатність мембран, а також вміст іонів F^- в очищеній воді залежно від відбору пермеату при очищенні фторовмісних вод нанофільтрацією та зворотним осмосом низького тиску

Мембрана; P , МПа	Показник	$Q_p/Q_{заг}$, %						
		30	40	50	60	70	80	90
ОПМН-П; 1,5	I_v , $m^3/(m^2 \cdot год)$	0,1286	0,1286	0,1291	0,1291	0,1291	0,1292	0,1293
	R , %	70,10	70,20	70,30	70,30	71,20	71,80	72,10
$C_{вих} = 3,0$ мг/дм ³ ОПАМ-КН; 1,5	$C_{перм}$, мг/дм ³	0,90	0,89	0,89	0,89	0,86	0,85	0,84
	I_v , $m^3/(m^2 \cdot год)$	0,0400	0,0400	0,0410	0,0410	0,0410	0,0420	0,0420
$C_{вих} = 7,0$ мг/дм ³ ЕСРА-1; 1,5	R , %	85,00	85,30	85,70	86,00	86,40	86,80	87,10
	$C_{перм}$, мг/дм ³	1,05	1,03	1,00	0,98	0,95	0,92	0,90
$C_{вих} = 10,5$ мг/дм ³ ТФС-75; 2,0	I_v , $m^3/(m^2 \cdot год)$	0,0203	0,0203	0,0203	0,0203	0,0203	0,0204	0,0204
	R , %	91,80	91,80	91,90	92,00	92,40	92,50	92,70
$C_{вих} = 20,0$ мг/дм ³	$C_{перм}$, мг/дм ³	0,86	0,86	0,85	0,84	0,80	0,79	0,77
	I_v , $m^3/(m^2 \cdot год)$	0,1014	0,1014	0,1014	0,1014	0,1016	0,1016	0,1016
	R , %	96,80	96,90	97,00	97,00	97,10	97,20	97,20
	$C_{перм}$, мг/дм ³	0,64	0,62	0,60	0,60	0,58	0,56	0,56

ності мембрани вплив концентраційної поляризації збільшується, проте питома продуктивність практично не зменшується і становить $\sim 0,10$ $m^3/(m^2 \cdot год)$. Кількість іонів F^- у пермеаті наведено в табл. 1, звідки видно, що очищення фторовмісних вод мембраною ТФС-75 недоцільне при вмісті фторидів > 17 мг/дм³ — кількість фторидів, які залишаються, не досягає фізіологічно обґрунтованої норми. При цьому слід відзначити, що в природних водах України такої кількості фторидів не спостерігається [3, 4].

Були досліджені робочі характеристики використаних мембран залежно від ступеня відбору пермеату (відношення величини потоку пермеату Q_p до загального потоку вихідної води $Q_{заг}$) при очищенні розчинів, які містять максимально допустиму кількість іонів F^- , при якій ще зберігається в пермеаті фізіологічно обґрунтована їх кількість. Отримані дані (табл. 2) показують, що затримувальна здатність і питома продуктивність мембран залишаються практично незмінними до 90% ступеня відбору, а вміст фторидів в очищеній воді відповідає фізіологічно обґрунтованому.

З літературних даних відомо, що підвищення рН сприяє збільшенню рухомості фторо-іонів [3, 5], тому було важливо вивчити вплив водневого показника вихідних розчинів на робочі характеристики мембран. Отримані результати показали, що в діапазоні значень рН 4–10 у дослідженому інтервалі концентрацій фторо-іонів затримувальна здатність і питома продуктивність нанофільтраційної мембрани ОПМН-П і зворотноосмотичних мембран низького тиску ОПАМ-КН, ЕСРА-1 і ТФС-75 практично не залежить від рН.

Таким чином, проведені дослідження дозволили визначити вміст фторо-іонів в очищуваних водах, при якому доцільно використовувати нанофільтраційні та зворотноосмотичні мембрани низького тиску зазначених марок з метою вилучення надлишкової кількості фторидів і збереження в очищеній воді фізіологічно обґрунтованої їх норми.

1. Астафьева Л. С. Экологическая химия. – Москва: Академия, 2006. – 224 с.
2. Гидрохимические показатели состояния окружающей среды: справочные материалы / Под ред. Т. В. Гусевой. – Москва: ФОРУМ; ИНФРА-М, 2007. – 192 с.
3. Зотова Е. А., Асс Г. Ю. Очистка воды от железа, марганца, фтора и сероводорода. – Москва: Стройиздат, 1975. – 176 с.

4. Гончарук В. В. Концепция выбора перечня показателей и их нормативных значений для определения гигиенических требований и контроля за качеством питьевой воды в Украине // Химия и технология воды. – 2007. – **29**, № 4. – С. 297–356.
5. Фтор и фториды. – Женева: ООН-ВОЗ, 1989. – 114 с.
6. Гончарук В. В., Жукинский В. Н., Чернявская А. П., Скубченко В. Ф. Разработка эколого-гигиенической классификации качества поверхностных вод Украины – источников централизованного питьевого водоснабжения // Химия и технология воды. – 2003. – **25**, № 2. – С. 106–157.
7. Фрог Б. Н., Левченко А. П. Водоподготовка. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 680 с.
8. Ковалев В. В., Ковалева О. В. Теоретические и практические аспекты электрохимической обработки воды. – Кишинэу: Изд-во Молд. ун-та, 2003. – 415 с.
9. Cadotte J., Forester R., Kim M. et al. Nanofiltration membranes broaden the use of membrane separation technology // Desalination. – 1988. – **70**. – P. 77–88.
10. Первов А. Г., Резцов Ю. В., Коптев В. С., Милованов С. Б. Мембранная технология в подготовке питьевой воды // Водоснабжение и санитар. техника. – 1995. – № 2. – С. 21–24.
11. Baker R. W. Membrane Technology and Applications. – New York: Wiley, 2000. – 514 p.

*Институт колоїдної хімії та хімії води
ім. А. В. Думанського НАН України, Київ*

Надійшло до редакції 11.08.2009

Academician of the NAS of Ukraine **V. V. Goncharuk, M. N. Balakina,
L. A. Deremeshko, D. D. Kucheruk, V. Z. Shvydenko**

The conditioning of natural waters for drinking by fluorides

The performance of nanofiltration membrane OPMN-P and low-pressure reverse osmosis membranes OPAM-KN, ESPA-1, TFC-75 at the purification of fluorine-containing waters has been studied. The threshold concentration of fluorine-ions in natural waters is determined, when it is expedient to apply these membranes to remove the excessive amount of fluorides and to preserve their physiological norm in treated water.